

УДК 323.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2025-20-10>

Галина Невинна

ORCID: 0000-0003-3832-6690

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК НЕОБХІДНА УМОВА РОЗБУДОВИ СТАЛОЇ ДЕМОКРАТІЇ

У статті проаналізовано розвиток громадянської освіти в Україні, яка є необхідною умовою відновлення й відбудови нашої держави в повоєнний період. Автором наголошено на необхідності здобуття знань про можливості громадянської участі та захисту своїх прав усіма громадянами України. Для досягнення цієї мети громадянська освіта повинна бути впроваджена в усі види освіти (формальну, неформальну, інформальну) й охоплювати всі вікові категорії громадян. У процесі дослідження автором проаналізовано Національні стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні (на 2016–2020 та 2021–2026 рр.), Концепцію громадянської освіти в Україні до 2030 року, Хартію Ради Європи з освіти для демократичного громадянства тощо. Також як позитивний досвід упровадження громадянської освіти в навчальних закладах описана ініціатива Міжнародної фундації виборчих систем IFES Ukraine.

Ключові слова: громадянська освіта, громадянське суспільство, громадянська участь, права людини, стала демократія, інклюзивна демократія.

Вступ. Основою стійкої, сталої та інклюзивної демократії є розвинене громадянське суспільство. Розбудова сталої демократії передбачає систематичну та цілеспрямовану роботу з розвитку й становлення особистості через формування в громадян власної активної участі та відповідальності. Становлення й розвиток громадянського суспільства в будь-якій державі неможливі без неперервної громадянської освіти. Особливо актуальне це в нашій державі на тлі російсько-української війни та бажання України інтегруватися в європейський та світовий освітні простори. Вторгнення росії на територію України стало викликом для українського суспільства, яке не має великого досвіду ресоціалізації ветеранів після завершення виконання ними військового обов'язку. Учасники бойових дій також потребують і потребуватимуть здобування нових знань про їх можливості громадянської участі та захисту своїх прав. Також і суспільство загалом, і кожен громадянин зокрема повинні володіти знаннями та навичками, які допоможуть адаптуватися до нових потреб ветеранів і їхніх сімей, військових, які отримали поранення, пройшли полон тощо. Окремою цільовою аудиторією для громадянської освіти є внутрішньо переміщені особи, які часто відчують себе поза громадянським полем. Це також може стосуватись осіб, які повертатимуться в Україну після вимушеної еміграції за кордон і також потребуватимуть реінтеграції до українського суспільства та адаптації до нових суспільних реалій. У цьому контексті громадянська освіта є необхідною умовою формування інклюзивного й безбар'єрного середовища в Україні.

Матеріал і методи дослідження. Тема громадянської освіти та громадянської участі перебуває у фокусі уваги українських дослідників тривалий час, але особливо активізувалися дослідження на початку 2000-х років. У той же період та пізніше були прийняті документи, які заклали основи впровадження громадянської освіти в освітніх закладах та сприяли запуску проєктів у межах демократизації Східної Європи. Такими документами є «Концепція громадянського виховання дітей і молоді» (2000), «Концепція громадянської освіти в середній школі України» (2005), «Проект Концепції громадянської освіти і виховання» (2012), Національні стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні (на 2016–2020 та 2021–2026 рр.).

Серед українських дослідників, які вивчають різні аспекти громадянської освіти, – А. Токарева, І. Чижикова, О. Власенко, А. Бухун, Я. Боренько тощо.

Основними методами, які авторка використала під час дослідження, є метод аналізу документів, який використовувався під час вивчення нормативно-правової основи громадянської освіти в Україні; метод системного аналізу для вивчення громадянської освіти як складної системи, що складається з різних взаємопов'язаних елементів; використання історичного методу сприяло простеженню еволюції впровадження громадянської освіти в систему освіти України. Застосування цих методів дало змогу комплексно підійти до дослідження обраної теми, всебічно проаналізувати її та виявити основні аспекти.

Результати та обговорення. Становлення громадянської освіти в Україні спирається на низку документів, затвердження яких зумовлене необхідністю створити державою сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства. Основи громадянської освіти викладені в Конституції України та Законі України «Про освіту», а основні напрями – у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді.

Революція гідності продемонструвала вплив громадськості на суспільно-політичні перетворення, стала поштовхом для перегляду місця та ролі громадянської освіти в Україні. У зв'язку з підписанням Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом постали нові виклики у відносинах держави й громадськості, які зумовлені запровадженням європейських правил у підході до таких відносин. 26 лютого 2016 року затверджено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки [12]. Вона стала передумовою ухвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, яка була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України у 2018 році та доповнена 8 жовтня 2022 року. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки одним зі стратегічних завдань передбачає забезпечення функціонування цілісної системи громадянської освіти та моніторингу її ефективності [11].

Концепція розвитку громадянської освіти в Україні базується на необхідності створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянських компетентностей людини на всіх рівнях освіти й в усіх складниках освіти. Це створює можливості для громадян краще усвідомлювати та вміти реалізовувати свої права в умовах демократії, брати активну участь у суспільно-політичних процесах, забезпечувати захист, утвердження та розвиток сталої демократії.

Відповідно до Концепції основними стратегічними напрямками громадянської освіти є правова освіта громадян, зокрема в частині розуміння та вміння реалізовувати власні права й обов'язки, посилення здатності брати участь у суспільному житті та використовувати можливості для впливу на процес ухвалення рішень на всеукраїнському й місцевому рівнях. Громадянська освіта повинна охоплювати всі види освіти (формальну, неформальну, інформальну), усі складники, рівні освіти й усі вікові категорії громадян, зокрема освіту дорослих. Громадянська освіта повинна бути практичною і сприяти набуттю необхідних компетентностей [5].

Міністерством освіти України 7 лютого 2024 року затверджено план із заходів з реалізації Концепції громадянської освіти в Україні до 2030 року. У цьому документі поставлено завдання перед директоратами МОН, Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти, громадськими організаціями, міжнародними донорськими організаціями, органами державної влади тощо, зокрема: розвиток системи громадянської освіти, моніторинг якості громадянської освіти; інтеграція громадянських компетентностей у стандарти освіти, освітні (освітньо-професійні) програми; впровадження системи моніторингу якості громадянської освіти; підготовка кваліфікованих кадрів для громадянської освіти; створення умов для ефективної комунікації між зацікавленими сторонами в системі громадянської освіти; розвиток

критичного мислення і медіаграмотності (інфобезпека); спеціальні заходи з громадянської освіти в умовах викликів, пов'язаних з російсько-українською війною; громадянська освіта для вимушених українських (воєнних) мігрантів [4].

Одним із документів, на який орієнтуються стейкхолдери громадянської освіти в Україні, є Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини (2010), у якій рекомендовано державам – членам Ради Європи при формуванні своєї політики, законодавства керуватися завданнями та принципами, які забезпечуватимуть процес навчання демократичного громадянства й освіти з прав людини впродовж усього життя. Зокрема, однією з основних цілей освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини є не просто дати здобувачам освіти знання, розуміння та навички, а й сприяти їхній готовності брати участь у житті суспільства, захищати й підтримувати права людини, демократію та верховенство права. Стейкхолдерами цього процесу є політики, освітяни, здобувачі освіти, громадські організації, медіа тощо. [13].

Європейська довідкова рамка ключових компетентностей для навчання впродовж життя 2018 року окреслює простір інклюзії української системи освіти до європейської освітньої сфери та вміщує громадянську компетентність, яка, на думку Олени Локшиної, «набуває ваги, дедалі більше підкреслюючи роль громадянства, демократичних цінностей і прав людини в сучасних глобальних суспільствах. Розуміння необхідності підтримки сталості суспільства, економіки та екосистем, а також практика сталого способу життя є ключовим елементом цієї компетентності. Важливо заохочувати індивідуумів діяти як відповідальні, активні громадяни, що здатні зробити свій внесок у мирне, толерантне, інклюзивне та безпечне суспільство. У цьому контексті посилено медіаграмотність та міжкультурні навички» [3, с. 27].

Система вищої освіти повинна сприяти розвитку здобувачами вищої освіти навичок, які сприятимуть формуванню нового типу громадянина, що буде готовий брати участь у виконанні завдань, спрямованих на побудову інклюзивного та безбар'єрного суспільства. Такими навичками є: обізнаність у політичних, економічних, суспільних змінах; засвоєння демократичних норм та цінностей; формування активної громадянської позиції тощо.

Як освітній предмет громадянська освіта з'явилася в Україні на початку 2000-х років. Це відбулося завдяки великим проектам з громадянської освіти, які співфінансувалися міжнародними донорами та співпрацювали з Академією педагогічних наук. Наприклад, такими були українсько-канадський проєкт «Демократична освіта», Українська мережа громадянської освіти – UCEN, «Освіта для демократії в Україні» в межах Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні [1].

Ці проєкти стали основою для включення компонентів громадянської освіти до шкільних програм, модулів про історію та теорію демократію, демократичне врядування й культуру миру до університетських курсів з політології, а також до програм неформальної освіти. Пілотні програми були схвалені Міністерством освіти та науки України та рекомендовані як «факультативний предмет» у школах або вибіркова дисципліна в закладах вищої освіти.

Авторка погоджується з думкою А. Токаревої та І. Чижикової, що застосування різних моделей громадянської освіти у вищій школі відбувається також у межах міжнародних проєктів, що вказує на відсутність наступності в розробці та здійсненні державної освітньої політики, спрямованої на громадянську освіту. Наразі в Україні відсутні комунікації між різними освітніми ініціативами, що суперечить послідовності й неперервності громадянської освіти. Часто громадянська освіта зводиться до набуття компонента «знання», у подібний спосіб такі компоненти, як «залучення», «цінності», «ставлення», «уміння та навички», виключають з навчального процесу [10, с. 92]. Також майже відсутній студентоцентризований та проєктний підходи, де студент є ініціатором й активним учасником розроблення та реалізації певної ініціативи, а викладач – модератором та наставником, а не центром навчального процесу.

Для української системи освіти важливим є використання західноєвропейського та американського досвіду формування громадянських компетентностей. Основними провайдерами громадянської освіти в Україні, які мають окремі цільові аудиторії, є Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» [6], Українська академія лідерства [9], Національна програма «Молодіжний працівник» [8] тощо. Одним з амбасадорів громадянської освіти в Україні є Міжнародна фундація виборчих систем IFES Ukraine. IFES спільно з Міністерством освіти і науки України запровадили пілотні курси з громадянської освіти «Демократія: ідеї на практиці» для професійно-технічних навчальних закладів; курс «Демократія через дії» для молоді з інвалідністю на платформі Дія; курси «Демократія: від теорії до практики» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) та «Вирішення виборчих спорів» для другого (магістерського) рівнів вищої освіти [7].

Протягом вивчення вищезгаданих курсів використовується глобальна методологія «Посилення взаємодії через освіту для демократії» (Strengthening Engagement thought Education for Democracy – SEED), що передбачає сучасний та інтерактивний підхід до громадянської освіти для здобувачів освіти. Під час курсу студенти дізнаються про демократичне громадянство й мають змогу застосовувати ці знання на практиці за допомогою спеціальних методик викладання, які поглиблюють знання та навички, необхідні для демократичного громадянства в цифрову епоху. Студенти розвивають навички із цифрової грамотності, вчаться конструювати знання, творчо комунікувати, бути учасником глобальної співпраці тощо. Слухачі курсу вчаться цінувати різноманітності та мультикультурності, бути критичним і самокритичним, бути наполегливим у виконанні поставлених завдань, поважати гідність кожної людини, поважати інституції влади та верховенство права, бути відповідальним громадянином. Опанування курсу сприяє набуттю компетентностей, які пов'язані з участю громадян у демократії: використовувати інформаційні й комунікаційні технології, здійснювати пошук, обробку та аналіз інформації з різних джерел, виявляти ініціативу та підприємливість, ухвалювати обґрунтовані рішення, мотивувати людей та рухатися до спільної мети, генерувати нові ідеї (креативність), застосовувати знання в практичних ситуаціях, планувати та управляти часом, працювати в команді, розробляти та управляти проектами.

Окрім того, випускники курсів IFES заснували громадську організацію «Молодіжна демократична асоціація ЙОДА» для просування молодіжних громадських ініціатив та реалізації і масштабування студентських проєктів [7]. Також спільно з IFES та громадською організацією «Молода Черкащина» на платформі Prometheus представлений курс «Громадська та політична участь: базовий курс» [2].

Тобто неурядові й молодіжні організації роблять значний внесок в освіту для демократичного громадянства та освіту з прав людини, особливо через неформальну й інформальну освіту і, відповідно, потребують ширших можливостей та підтримки для забезпечення цього внеску.

Висновки. Отже, констатуємо, що в українському освітньому просторі є чітке усвідомлення важливості ролі громадян, особливо молоді, у майбутньому держави. Пріоритетними в нашій державі проголошено формування свідомого демократичного громадянина, брати посідати активну участь у політичному житті суспільства та сприяти укоріненню принципів сталої демократії. Очевидно, що роль громадянського суспільства в Україні зростає у всіх сферах. Активні громадяни є рушійною силою волонтерського руху, який допомагає Збройним силам України та внутрішньо переміщеним особам, просувають реформи на місцевому та державному рівнях. Ефективність такого впливу напряду залежить від рівня освіченості ініціативних громадян та їх вміння захищати свої права. Власне громадянська освіта, яка має поширюватися на всіх рівнях і в усіх складниках освіти, є основою, яка забезпечує сталість демократії та безперервний розвиток громадянського суспільства.

Література:

1. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. *Молодіжна політика*. 2017. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf (дата звернення 18.01. 2025.).
2. Громадянська та політична участь: базовий курс. URL: <https://prometheus.org.ua/prometheus-free/hromadska-politychna-uchast-bazovyi> (дата звернення 18.01. 2025.).
3. Локшина О.І. Європейська довідкова рамка ключових компетентностей для навчання впродовж життя: оновлене бачення 2018 року. *Український педагогічний журнал*. 2019. № 3. С. 21–30. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/718031/1/3.pdf> (дата звернення 04.11. 2024.).
4. Наказ Міністерства освіти України про затвердження плану заходів з реалізації Концепції громадянської освіти в Україні. URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/914/91405/65c60ece409a3499331898.pdf> (дата звернення 04.11. 2024.).
5. Про внесення змін до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-vnesennia-zmin-do-kontseptsii-rozvytku-hromadianskoi-osvity-v-ukraini-893-081022> (дата звернення 13.10. 2024.).
6. Сайт Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін. URL: <https://www.novadoba.org.ua/> (дата звернення 18.01. 2025.).
7. Сайт Міжнародної фундації виборчих систем. URL: <https://www.ifesukraine.org/> (дата звернення 18.01. 2025.).
8. Сайт Програми Британської Ради “Активні громадяни”. URL: <https://www.britishcouncil.org.ua/en/active-citizens> (дата звернення 18.01. 2025.).
9. Сайт Української академії лідерства. URL: <https://ual.ua/> (дата звернення 18.01. 2025.).
10. Токарева А.В. Чижикова І.В. Сучасні підходи до формування громадянських компетентностей студентів: міжнародний та національний контексти. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки*. 2021. № 1 (21). С. 88-93. URL: <http://biblio.umsf.dp.ua/jsrui/bitstream/123456789/5631/1/11%20%281%29.pdf> (дата звернення 04.11. 2024.).
11. Указ Президента України Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#n23> (дата звернення 13.10. 2024.).
12. Указ Президента України Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016/paran25#n25> (дата звернення 13.10. 2024.).
13. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини. URL: <https://rm.coe.int/16806b93be> (дата звернення 04.11. 2024.).

References:

1. Borenko, Ya. (2017). Hromadyans'ka osvita v Ukrayini [Civic education in Ukraine]. *Molodizhna polityka – Youth policy*. *rpr.org.ua* Retrieved from https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf [in Ukrainian].
2. Hromadyans'ka ta politychna uchast': bazovyy kurs [Civic and Political Participation: A Basic Course]. *prometheus.org.ua*. Retrieved from <https://prometheus.org.ua/prometheus-free/hromadska-politychna-uchast-bazovyi> [in Ukrainian].
3. Lokshyna, O.I. (2019). Yevropeys'ka dovidkova ramka klyuchovykh kompetentnostey dlya navchannya vprodovzh zhyttya: onovlene bachennya 2018 roku. *Ukrayins'kyi pedahohichnyy zhurnal* [The European Framework of Reference for Key Competences for Lifelong Learning: An updated vision for 2018]. *Ukrayins'kyi pedahohichnyy zhurnal – Ukrainian Pedagogical Journal*, 3, 21-30. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/718031/1/3.pdf> [in Ukrainian].
4. Nakaz Ministerstva osvity Ukrayiny pro zatverdzhennya planu zakhodiv z realizatsiyi Kontseptsyi hromadyans'koyi osvity v Ukrayini [Order of the Ministry of Education of Ukraine on the approval of the plan of measures for the implementation of the Concept of Civic Education in Ukraine]. *osvita.ua*. Retrieved from <https://osvita.ua/doc/files/news/914/91405/65c60ece409a3499331898.pdf> [in Ukrainian].
5. Pro vnesennya zmin do Kontseptsyi rozvytku hromadyans'koyi osvity v Ukrayini [On making changes to the Concept of Development of Civic Education in Ukraine.]. *kmu.gov.ua*. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-vnesennia-zmin-do-kontseptsii-rozvytku-hromadianskoi-osvity-v-ukraini-893-081022>

kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennia-zmin-do-kontseptsii-rozvytku-hromadianskoi-osvity-v-ukraini-893-081022 [in Ukrainian].

6. Sayt Vseukrayins'koyi asotsiatsiyi vykladachiv istoriyi ta suspil'nykh dystsyplin [Site of the All-Ukrainian Association of History and Social Sciences Teachers]. *novadoba.org.ua*. Retrieved from <https://www.novadoba.org.ua/> [in Ukrainian].

7. Sayt Mizhnarodnoyi fundatsiyi vyborchikh system [The website of the International Foundation for Electoral Systems]. *ifesukraine.org*. Retrieved from <https://www.ifesukraine.org/> [in Ukrainian].

8. Sayt Prohramy Brytans'koyi Rady "Aktyvni hromadyany" [Site of the British Council Program "Active Citizens"]. *britishcouncil.org.ua*. Retrieved from <https://www.britishcouncil.org.ua/en/active-citizens/> [in Ukrainian].

9. Sayt Ukrayins'koyi akademii liderstva [Website of the Ukrainian Academy of Leadership]. *ual.ua*. Retrieved from <https://ual.ua/> [in Ukrainian].

10. Tokaryeva, A.V. & Chyzykova, I.V. (2021). Suchasni pidkhody do formuvannya hromadyans'kykh kompetentnostey studentiv: mizhnarodnyy ta natsional'nyy konteksty [Modern approaches to the formation of civic competences of students: international and national contexts]. *Visnyk universytetu imeni Al'freda Nobelya. Seriya «Pedagogika i psykholohiya». Pedagogichni nauky – Bulletin of Alfred Nobel University. Series "Pedagogy and Psychology". Pedagogical sciences*, 1(21), 88-93. Retrieved from <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/5631/1/11%20%281%29.pdf> [in Ukrainian].

11. Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro Natsional'nu stratehiyu spryyannya rozvytku hromadyans'koho suspil'stva v Ukraini na 2021-2026 roky [Decree of the President of Ukraine On the National Strategy for Promoting the Development of Civil Society in Ukraine for 2021-2026.] *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#n23> [in Ukrainian].

12. Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro spryyannya rozvytku hromadyans'koho suspil'stva v Ukraini [Decree of the President of Ukraine On promoting the development of civil society in Ukraine]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://ips.ligazakon.net/document/view/u068_16?an=1&ed=2016_02_26 [in Ukrainian].

13. Khartiya Rady Yevropy z osvity dlya demokratychnoho hromadyanstva ta osvity z prav lyudyny [Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education]. *rm.coe.int*. Retrieved from <https://rm.coe.int/16806b93be> [in Ukrainian].

Halyna Nevynna. Civic education as a necessary condition for building sustainable democracy

The article analyzes the development of civic education in Ukraine, which is a necessary condition for the restoration and reconstruction of our state during the war period. The author emphasized the need for all citizens of Ukraine to gain knowledge about the possibilities of citizen participation and protection of their rights. To achieve this goal, civic education should be implemented in all types of education (formal, informal, informal) and cover all age categories of citizens. In the course of the research, the author analyzed National strategies for promoting the development of civil society in Ukraine (for 2016–2020 and 2021–2026), the Concept of Civic Education in Ukraine until 2030, the Charter of the Council of Europe on Education for Democratic Citizenship, etc.

The initiative of the International Foundation for Electoral Systems IFES Ukraine is also described as a positive experience of implementing civic education in educational institutions.

Key words: civic education, civil society, civic participation, human rights, stable democracy, inclusive democracy.

Відомості про автора:

Невинна Галина – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри політології та міжнародних відносин, Рівненський державний гуманітарний університет.